

Биљана СТОЈИЋ*
Историјски институт
Београд

СОЛУНСКИ ФРОНТ У МЕМОАРСКИМ БЕЛЕШКАМА ГЕНЕРАЛА МОРИСА САРАЈА И МАРШАЛА ФРАНШЕ Д’ЕПЕРЕА**

Анстракт: У раду смо на основу дневничких бележака двојице француских официра, генерала Мориса Сараја и маршала Франше Д’Епереа дали приказ Солунског фронта и рата на Балкану у периоду од јесени 1915. када је фронт успостављен до његовог пробоја у септембру 1918. године. Морис Сарај је био први заповедник Источне армије (јул 1915 – децембар 1917) док је Франше Д’Епере био њен трећи и последњи командант (јун 1918 – јул 1920). Реч је о двојци по свему различитим историјским личностима чија ће нам компаративна анализа омогућити свеобухватно разматрање рата на Балкану и однос Савезника према овом, за њих, другоразредном фронту. У фокусу нашег истраживања су њихов однос и сарадња са српском војском, као и њихово виђење улоге и значаја Солунског фронта у свеукупној победи Антанте над Централним силама у Првом светском рату.

Кључне речи: Солунски фронт, Србија, Француска, Велика Британија, Морис Сарај, Франше Д’Епере, Жорж Клемансо, Александар Карађорђевић, Живојин Мишић.

Abstract: Based on memoirs of two French officers – General Maurice Sarrail and Marshal Franchet D’Espèrèy, the paper gives an overview of the Thessaloniki front and the war in the Balkans from autumn 1915, when the front was established, until its breakthrough in September 1918. Maurice Sarrail was the first commander-in-chief of *L’Armée d’Orient* (July 1915 – December 1917) and Franchet D’Espèrèy was its third and last commander (June 1918 – July 1920). These are two entirely different historical personalities and the comparative analysis of them will enable us to comprehensively examine the war in the Balkans and the Allies’ attitude towards this, in their view, second-rate front. Our research focuses on their relationship and cooperation with the Serbian army, and their view of the role and importance of the Thessaloniki front in the Entente’s victory over the Central Powers in the First World War.

Keywords: Thessaloniki front, Serbia, France, Great Britain, Maurice Sarrail, Franchet D’Espèrèy, Georges Clemenceau, Aleksandar Karađorđević, Živojin Mišić.

* biljana.stojic@gmail.com

** Саопштење овог рада је презентовано на међународном научном скупу „100 година од пробоја Солунског фронта“ који је 14–16. септембра 2018. одржан у Битољу у организацији Заједнице Срба у Македонији – Месни одбор Битољ и Почасног конзулата РС у Битољу.

Мемоари првог и трећег заповедника савезничке Источне армије (Armée d'Orient) Мориса Сараја и Франше Д'Епера су по много чему интересантни за савремену историографију. Компаративна анализа њихових мемоарских записа пружа нам обиље важних и занимљивих података за сагледавање улоге и значаја Солунског фронта у контексту Првог светског рата, али и за поређење различитих војних стратегија које су ова двојица војних стратега примењивали док су били на челу Армије. Морис Сарај је као први заповедник утврдио опсег фронта, док је Д'Еперу припала част да предводи савезничке армије у пробој фронта и коначну победу. Највећи успех Источне армије под командом генерала Сараја била је битка на Кајмакчалану и повратак Срба на тле своје отаџбине, док је победа оставрена на Добром пољу била предуслов за ослобођење остатка Србије, али је истовремено отворила врата за слање трупа преко Саве и Дунава, капитулацију Бугарске, Турске и Мађарске, дугорочно коначном поразу Централних сила.

За почетак, занимљиво је истаћи да мемоари Мориса Сараја који су у оригиналу објављени 1920. никада нису преведени на српски језик, док мемоари Франше Д'Епера написани током 1920-их и 1930-их никада нису објављени на француском већ су први пут угледали светлост дана у преводу на српски језик и то тек 2018. године. Од додирних тачака најважнија је она да су оба команданта на Балкан била послата по казни због пораза које су претрпели као заповедници армија на Западном фронту. Осим ове појединости двојица генерала готово да нису имала других додирних тачака, почев од политичке оријентације, људских особина до начина командовања. Чак се и слика о њима у Србији, оновременој и савременој, дијаметрално разликује: Сарај је био доживљен, а као такав је остао и упамћен, као некомпетентан и арогантан стратег, у свему недорастао положају главнокомандујућег заповедника, док је Д'Епере од првог тренутка побрао све симпатије српских војника, а и данас има истакнуто место у историографији и колективном сећању српског народа. Још за живота био је овенчан највишим ратним одликовањима Србије и Југославије, проглашен за четвртог српског војводу, почасног грађанина Београда, више градова је по њему назвало своје улице, његова биста на Аутокоманди је и данас један од симбола српске престонице.

Генерал Морис Сарај (Maurice-Paul-Emmanuel Sarrail, 1856–1929)¹ је своје мемоаре почео да пише одмах по повратку са Солунског фронта, у

¹ Генерал Сарај је на почетку рата командовао III армијом, која је била стационирана у околини Вердена. Због слабог отпора, немачка армија је успела да се пробије до Марне.

децембру 1917. године. Највећи део мемоара је завршио до 6. априла 1918, док је остатак допунио за потребе публиковања 1920. године. Сарајеви мемоари никада нису привукли велику пажњу у Србији, како тада тако ни данас. Разлог томе може бити његова непопуларност још током рата која је резултирала бројним личним сукобима са српским официрима, укључујући регента Александра и начелника Генералштаба генерала Петра Бојовића.² Други разлог је наглашена манипулативност, јер је јасно да је Сарај кроз мемоаре желео да оправда своју улогу у Источној армији, односно да оповргне бројне тврдње које су се јавиле док је још био активни командант, да је његова стратегија вођења операција на Балкану била неучинковита. Читањем Сарајевих мемоара одмах се уочава његова потреба да потцрта свој значај у изградњи Источне армије и истакне да су победе остварене под његовом командом биле велике упркос опструкцијама од стране његове домовине, али и од стране савезника на фронту.

Своје успомене генерал Сарај је започео са 22. јулом 1915. године када је у штабу 3. армије у Сент-Менуу примио шифровани телеграм да је смењен са положаја команданта армије. Прво од министра унутрашњих послова Луја Малвија, а затим и од министра рата Александра Милерана, обавештен је да ће заменити генерала Гуроа на месту команданта Експедиционог корпуса за Исток и Дарданеле.³ По сопственом признању, нову дужност је тешко примио. Понуђена позиција је била деградација јер му је као заповеднику армије дато да командује тек једним експедиционим корпусом. Тражио је да се повуче у пензију, али је Милеран категорички одбацио ту идеју. Одбрана Француске и победа у рату били су важнији од повређене сујете једног генерала. После разговора са председником владе Рене Вивијанијем и другим истакнутим политичарима прихватио је ново наименовање као *fait accompli*.⁴

У тренутку када је генерал Сарај именован за новог команданта армије на Истоку, Париз и Лондон су донели одлуку да се Галипољска операција прекине и започне са евакуацијом војске, односно њеним пребацивањем у Солун. Са политичког становишта, напуштање Дарданела била је тешка

Након битке је смењен. После повратка са Балкана био је нераспоређен. Године 1924. сменио је Вејгана на положају високог комесара за Сирију. Са тог положаја је смењен после побуне Друза (1925–1926). Умро је у Паризу 1929. (*Dictionnaire universel des noms propres – Le Robert*, t. IV, Paris 1975, 239).

² Генерал Бојовић је, услед болести војводе Путника, био вршилац дужности 1915–1916, потом 1916–1918 начелник Генералштаба.

³ Général Maurice Sarrail, *Mon commandement en Orient (1916–1918)*, Paris 1920, 7.

⁴ Исто, 8.

одлука за Савезнике. Савезнички експедициони корпус био је практично десеткован, неспособан за наставак борбе. Са друге стране, операција против Турске није значила само војни неуспех, већ је унела велики немир међу муслиманско становништво у Индији, као и у француским и британским колонијама на северу Африке, са реалном опасношћу да колонијалне трупе откажу послушност и окрену се против матица.⁵

Искрцавање француских и британских трупа у солунску луку је почело 5. октобра.⁶ Сарај је из Париза кренуо сутрадан када је и отпочео удружени аустро-немачки напад на Србију.⁷ У међувремену је донета одлука да се експедициони корпус преименује у армију, чиме је, на крају, била задовољена генералова сујета.⁸ Пре Сараја у Солун је стигао генерал Морис Бају, који је тамо пребачен заједно са француским дивизијама са Дарденела. Наређење које је Бају примио 3. октобра гласило је да француске трупе пребачене на Балкан треба одмах мобилисати и концентрисати у правцу Ниша са крајњим циљем да се тамо ставе на располагање српској Врховној команди.⁹ Међутим, Сарај истиче да је проблем за извршење овог наређења био тај да генерал Бају није спремио трупе за марш. Француска 156. дивизија 22. октобра још увек није била у целости пребачена, а од оних које су биле у Солуну само једна брдска батерија је била приправна за покрет. То је потврђивао и извештај српског официра за везу при штабу савезничке војске у Солуну коњичког капетана Мирка Маринковића за кога је Сарај ставио примедбу да је способан војник и да га је лично врло ценио.¹⁰

У одбрану генерала Сараја треба споменути невоље које су савезници имали са Грчком која је категорички одбијала да се савезничке армије искрцају у Солуну и крећу преко грчке територије до Ђевђелије. Грчки краљ Константин, пронемачки настројен, тражио је да се искрцавање

⁵ Исто, Annexes № 2, 302–307.

⁶ Искрцавање Савезника је трајало 5. октобра – 28. новембра. Искрцано је 65.000 француских и 85.000 британских војника (Commandant M. Larcher, *La Grande guerre dans les Balkans. Direction de la guerre*, Paris 1929, 80; Žozef Žofir, *Ratni memoari*, Beograd 1956, 420).

⁷ G. Sarrail, *nav. delo*, 15.

⁸ Одлука о преименовању експедиционог корпуса у армију је донета на састанку одржаном 28. септембра 1915. (G. Sarrail, *nav. delo*, 8–9; Милан Ж. Живановић, *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној ревизији на Крфу (1915–1916) према француским документима*, Историјски часопис XIV–XV (1963–1965) 231, 234; Biljana Stojić, *French military missions in Serbi during 1915*, *The Great War in 1915*, ed. Dalibor Denda, Mario Christian Ortner, Belgrade 2017, 256–275).

⁹ G. Sarrail, *nav. delo*, 17.

¹⁰ Исто, 18.

Антантиних снага одложи до 18. октобра до када је требало да Грчка изврши потпуну мобилизацију своје војске.¹¹ Савезници су почели искрцавање уз сагласност председника грчке владе Елефтериоса Венизелоса, франкофилски оријентисаног. Ипак, Француска није желела да преко њега даље врши велики притисак на краља да га овај не би уклонио са власти. Уместо тога, Србији је из Париза саветовано да сама ургира у Атини и да се позиве на уговор о савезу из 1913. године и да по том основу покуша да издејствује дозволу за покрет савезничких трупа преко грчке територије до Србије.¹²

Међутим, оно што се Сарају може ставити на савест јесте да је кривицу због два неуспешна спајања савезничке и српске војске, 19. октобра и 3. новембра бацио не на неприпремљеног генерала Бајуа или на Грке већ на Србе. Тврди да су Срби били ти који су променили првобитни план и да долазак савезничке војске у Ниш никада није био договорен, већ да је само била обећана подршка Савезника операцијама српске војске.¹³ Даље истиче да је лично трпео велики притисак генерала Путника и капетана Маринковића, али да његов задатак као заповедника савезничке војске није био да „испуњава локалне потребе“, што је био захтев Србије за слањем савезника на територију Србије. Још наводи да је његова лична процена била да би даље ангажовање савезничких трупа на северу

¹¹ Константин I (1913–1917 и 1920–1922). У сарадњи са Венизелосом Савезници су у јуну 1917. извршили пуч којим су оборили Константина и довели на престо његовог сина Александра. Када је Александар преминуо од сепсе, Константин се вратио на власт.

¹² *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 8, 1915. година. *Први период, Војно-политичке припреме*, Главни јенералштаб, Београд 1926, Војни изасланик у Лондону – Врховној команди, Бр. 55 од 1. октобра (<https://prvisvetskirat.rs/biblioteka/veliki-rat-srbije-za-oslobodjenje-i-ujedinjenje/knjiga-osma-1915-godina/oktobar-1915-situacija-od-1-do-3/?script=lat>, погледано 30. 03. 2020).

¹³ Ову Сарајеву тврдњу лако оповргавају депеше коју су размењиване између српске Врховне команде и Министарства војног. Обе инстанце су од почетка октобра слале наређења трупима Нових области и команданту Моравске дивизије стационарном у Нишу да се побрину за смештај савезничких трупа, да им се обезбеди довољно дрва, сламе и осталих потрештина. Смештај је требало обезбедити у Нишу и околним селима, јер се очекивао улазак Бугарске у рат и протезање фронта у потезу Ниш–Скопље. Дата је препорука да се за сваки случај обезбеди привремена исхрана трупа, пре свега осигура снабдевање хлебом, док савезничка интендатура не пристигне и успостави свој систем снабдевања. Сасвим је сигурно да Србија не би предузимала мере за прихват савезничких војника самоиницијативно, већ у сагласности са владама Француске и осталих савезника (*ВРС*, књ. 8, Министар Војни – Врховној команди, Пов. Бр. 6725 од 1/14. октобра; Врховна команда – Министру Војном, Обр. 21305 (<https://prvisvetskirat.rs/biblioteka/veliki-rat-srbije-za-oslobodjenje-i-ujedinjenje/knjiga-osma-1915-godina/oktobar-1915-situacija-od-1-do-3/?script=lat> , погледано 30. 03. 2020).

Македоније било „пре авантура“ него права војна операција.¹⁴ Из тог разлога је после другог неуспеха донео одлуку о повлачању армија у солунску луку. Та одлука, као и два покушаја крајње неубудљиве демонстрације моћи, не само да нису заплашила бугарску армију већ су произвела супротан ефекат. Рачунајући да ће се борити и са српском и са савезничком војском, Бугарска је све снаге усмерила ка Македонији коју је у кратком року ставила под своју контролу. Уласком бугарских трупа у Скопље 23. октобра пресечена је свака веза између српске и савезничке армије. Покушај генерала Бојовића да пресече непријатељску линију 16–20. новембра завршио се поразом који је Србију приморао да тражи спас повлачењем преко албанских и црногорских планина у правцу Јадранског мора.¹⁵

Као што негира одговорност за слом српске државе у јесен/зиму 1915. године, Сарај категорички негира и оправданост оптужби да није довољно познавао терен, као ни односе међу балканским државама и да је пропустио прилику да заузме Битољ и ту се стратешки утврди. Са своје стране, Сарај истиче да није могао дуготрајније да ангажује трупе на северу Македоније због отвореног непријатељства Грка и њиховог недефинисаног односа према Савезницима. Са његове тачке гледишта приоритет је био да се осигура војнички логор у Солуну, те је његова одлука о повлачењу и утврђивању била сасвим исправна.¹⁶

Долазак српских трупа у Солун (мај – април 1916) био је нови кризни период за Источну армију и њеног заповедника. Генерал Сарај и генерал Пијарон де Мондезир, шеф француске мисије за реорганизацију српске војске на Крфу, гајили су антипатије један према другом још из времена пре рата. Мондезировим доласком у Солун њихова лична нетрпељивост је кулминирала у отворен сукоб. Сарај се 2. априла обратио писмом француском Врховном генералштабу у коме је истакао да за Мондезира нема места у војсци под његовом командом.¹⁷ Уместо Мондезира његов заменик, пуковник Души, именован је за официра за везу у Солуну.¹⁸ Сарај није дао никакво објашњење за непријатељство према Мондезиру, као што је и у многим другим ситуацијама остао контрадикторан. Говорећи о доласку српског краља Петра у Солун 1. јануара 1916. године

¹⁴ G. Sarrail, *nav. delo*, 18, 20.

¹⁵ B. Stojić, *French Military Missions in Serbia during 1915*, 256–276.

¹⁶ G. Sarrail, *nav. delo*, 64–65; 84; Annexes № 23, 345.

¹⁷ *Исто*, 87.

¹⁸ Мондезир је опозван 23. априла и наименован за нову мисију у Румунији, која је на крају била отказана. За мисију при српској војсци био је похваљен од стране председника владе и министра рата (Service Historiques de la Défense (SHD), Dossier personnel du Piarron de Mondésir, 9 Y d 649).

пише да је са великим поштовањем дочекан од стране Грка, у чије пријатељство Срби не треба да сумњају. Са друге стране, на много места говори о „грчким интригама“, одбијању Атине да дозволи српској војсци долазак у Солун копненим путем преко грчке територије, као и то да је српској војсци дао место за подизање кампа удаљено од града да би избегао инциденте на улицама Солуна, као и могуће сукобе са локалним грчким становништвом.¹⁹

Од свих тема које је покренуо Сарај је, ипак, највише пажње посветио разматрању оптужби за слабу ефикасност армије под његовом командом. У вези са тим наводи да је главни кривац томе била подељена команда, а не он лично. Наиме, иако је он био главнокомандујући Источном армијом, британска армија је од почетка суштински била независна. У пракси је то значило да се Сарај и генерал Брајан Махон нису много слагали, а о доношењу заједничких одлука није било ни говора. Сарај истиче да је британским трупама у Солуну у стварности командовао лорд Херберт Киченер из Лондона и да је тај диспарат стање на балканском фронту чинио абнормалним.²⁰ Ситуација се додатно искомпликовала доласком српске армије, која је такође била полусамостална, под заповедништвом регента и свог официрског кадра.²¹ Сарај се у мемоарима жалио да није имао пуну ингеренцију над Србима којима је суштински координирао командни штаб у Шантијеу. У једном тренутку је свој положај и читаву ситуацију описао као „неподношљиву“.²²

Колико год да је командна ситуација била сложена, несумњиво да ју је Сарај додатно компликовао личним сукобима. Премда на више места тврди да је неспоразуме са српским регентом игнорисао из других савремених сведочанства знамо да то није истина. Није пропуштао ниједну прилику да одговорност за било какав пропуст пребаци на регента или генерала Бојовића. Према његовом тумачењу српска војска је у августу 1916. године претрпела тешке губитке јер регент Александар није стриктно спроводио његове наредбе. Регентова фрустрација, пише Сарај, произилазила је из чињенице да није ефективно могао да командује својом војском, већ је фигурирао само као њен номинални заповедник.²³

¹⁹ G. Sarrail, *nav. delo*, 86–87; 93.

²⁰ *Исто*, 129.

²¹ Према евиденцији француске Врховне команде после реорганизације на Крфу српска војска је имала 147.000 војника. Током реорганизације, закључно са трансфером војске у пролеће 1916, умрлих и несталих српских војника било је регистровано 34.500 (SHD, GR 16 N 3028, № 6).

²² G. Sarrail, *nav. delo*, 130–131.

²³ *Исто*, 142–143.

Овај пример, али и бројни други доказ су да је Сарај био опседнут идејом да му се команданти армија у саставу Источне армије покоравају, тврдио је да му раде иза леђа и на своју руку организују операције. Вероватно у овим тврдњама лежи срж његове неомиљности међу савезничким војницима. Уместо да сарађује и саслуша друге заповеднике, Сарај се током 27 месеци колико је био на челу Источне армије пре одлучивао за ауторитативне мере, жалбе, опомене и неретко смењивање непослушних. Са висине и са омаловажавањем гледао је на друге армије. На више места пише о „глупости“ Грка и неспособности Срба. Своје мемоаре је закључио огорченим коментаром да због „таквих“ савезника није могао да у потпуности одговори на задатке који су били постављани пред њега: „Италијани су напустили Солунски фронт и прешли у Албанију, Срби су по сваку цену желели да поврате макар стопу изгубљене отаџбине“. Ипак, сумирајући целокупно ратно искуство упркос свим проблемима: непослушности савезничких армија, опструкцијама из Француске, мањку артиљерије, Сарај своје мемоаре закључује речима да је постигао завидан успех. На крају његовог мандата Источна армија је контролисала западну Македонију, део Србије са Битољем, Каза де Корицу са предграђем Подградец.²⁴

Последњи сегмент својих успомена Сарај је посветио разматрању теорије да се око Источне армије градио својеврстан „зид ћутања“. Поводом тога каже да новине у Француској од првог тренутка, осим кратких саопштења, нису поклањале велику пажњу дешавањима на Истоку, а то ћутање јавности у Француској, истиче Сарај, било је у потпуном нескладу са успесима и победама које је Источна армија свакодневно постизала. Даље истиче да су, упркос неравноправном третману, победе Источне армије под његовом командом у послератној Европи међу војним стручњацима биле признате као непобитна историјска истина.²⁵ Сарај не даје конкретно објашњење за такво ћутање, а нешто касније његов наследник Д'Епере ће га оптужити да је он први који је у Француској почео да гради репутацију Источне армије као заборављене војске.²⁶ Једном стављена под светло сумње, обезвређивање постигнућа Источне армије никада није престало, напротив свој пун опсег достићи ће после рата.

²⁴ G. Sarrail, *nav. delo*, 291–292.

²⁵ Исто, V–VI.

²⁶ Франше Д'Епере, *Мемоари. Солунски фронт, Србија, Балкан, Централна Европа 1918–1919*, прир. Војислав Павловић, Нови Сад 2018, 48.

Док је величао себе и своје успехе, вешто је прећутао чињеницу да је у тренутку смене, у децембру 1917. године, био у сукобу са готово свим савезничким заповедницима, а да се Источна армија налазила пред распадом. Британци су у више наврата тражили његову смену, али је француска Врховна команда те захтеве игнорисала. Тек ће се пети председник владе и министар рата Жорж Клемансо, који је на власт ступио у новембру 1917. године, одговорити на учестале захтеве Савезника и извршити комплетну реорганизацију француске војске како на истоку тако и на западу. Одмах је опозвао Сараја и у Солун уместо њега послао генерала Алфреда Гијому.²⁷

Од првог тренутка именована новог команданта знало се да је генерал Гијома само прелазно решење. У светлу нарушених међусавезничких односа Французи су одлучили да у Солун пошаљу официра са добром репутацијом и командним способностима. Генерал Гијома се задржао на положају главнокомандујућег непуних пола године. Почетком јуна 1918. године је по хитној процедури враћен у Париз. Тада је у Солун послат Франше Д'Епере (Louis Félix Marie François Franchet d'Esperey, 1856–1942).²⁸

Још од времена када су Французи тек разматрали идеју отварања балканског фронта за своје операције, генерал Франше Д'Епере је био виђен за команданта. Два пута је разматран за ту позицију, а из трећег пута и наименован. За Балкан су га препоручивале две ствари: познавао је простор, јер је после завршене италијанске војне академије у Модени и кадетске школе у Трсту 1899. године имао прилику да пропутује кроз Далмацију, Босну и Херцеговину и Албанију. На том путовању се интересовао за војна питања, али и за школски систем, историју, географију и расположење становништва.²⁹ Захваљујући овом пропутовању он је 1914. године међу првима препознао значај балканског фронта за који је израдио план савезничког десанта. Идеју је на карти оживотворио његов начелник Генералштаба пуковник Шарл Лардмел. Д'Епере је тада био командант 5. армије и у том својству је идеју о балканском фронту 6. октобра 1914. године изнео председнику Републике Ремону Поенкареу током његове инспекције трупа. Према том нацрту требало је да он буде први заповедник војске.³⁰ У

²⁷ В. Стојић, *Georges Clemenceau and creation of Yugoslavia*, Крај Великог рата: војне операције и мировни уговори/The End of the Great War: Military Operations and Peace Treaties, ур. Александар Раствојић, Београд 2020, 235–256.

²⁸ Ф. Д'Епере, *нав. дело, Белешка о аутору*, 229–230.

²⁹ В. Павловић, *Франше Д'Епере, командант савезничких армија на Солунском фронту 1918–1919*, Нови Сад 2018, 12.

³⁰ Commandant M. Larcher, *нав. дело*, 80; В. Стојић, *French military missions in Serbia during 1915*, 256–275.

тој прелиминарној фази идеја генерала Д'Епера није била до краја разрађена јер је остављао две опције око места где треба искрцати савезничку војску: Солун или обала Дунава. Заједничко обема опцијама било је учешће не само Србије, већ и других балканских држава: Грчке, Румуније и Бугарске које су у датом тренутку биле неутралне. Да би операција била успешна Д'Епере је предвиђао неопходност ангажовања 400–500 хиљада француских и британских војника. У оба случаја циљ је био исти – угрожавање Централних сила из позадине са правцем напредовања ка Будимпешти и Бечу. Поенкаре је идеју одобрио као валидну, па је она даље презентована председнику владе Ренеу Вивијанију и Аристиду Бријану, тадашњем министру правде, који су јој, као и Поенкаре, дали зелено светло. Међутим, њеном извршењу су се најоштрије супротставили начелник француског Генералштаба генерал Жозеф Жофр и британска Врховна команда.³¹ Слањем експедиционог корпуса на Галипоље, први покушај доласка Д'Епера за команданта Источне армије је пропао.³²

Други пут је Д'Епере био у најужем избору за команданта Источне армије у децембру 1917. године. Жорж Клемансо је намеравао да Д'Епера пошаље на Балкан одмах након Сарајеве смене. Постоји неколико верзија зашто до овог наименовања није дошло. У својим мемоарима Д'Епере је навео да није прихватио понуду из политичких разлога. Себе је декларисао као ројалисту и католика, док је Сарај био политички лево оријентисан. На Клемансоову понуду је одговорио речима да би та смена била погрешно протумачена у читавој јавности и да би у Народној скупштини сигурно било злурадих коменатра да „клерикалци дижу главу док се жртвују републикански официри” и сличних. После те изјаве, Клемансо је, наводно одустао, и у Солун послао генерала Алфреда Гијому.³³

У мемоарима Ремона Поенкареа налазимо другачије објашњење овог случаја. Поенкаре тврди да је генерал Фердинанд Фош био против слања Д'Епера у Солун уз образложење да „он од почетка рата није дао ниједан доказ своје способности; а у Солун треба послати доказаног команданта какви су Антоан или Гијома“. Клемансо је на ову опаску одговорио да је „Солун изгубљен“ и да тамо никако не треба слати добре генерале. Фош

³¹ Raymond Poincaré, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Les tranchées 1915*, t. VI, Paris 1930, 1–2; Commandant M. Larcher, *nav. delo*, 39–41; B. Stojić, *French military missions in Serbia during 1915*, 256–275.

³² В. Павловић, *нав. дело*, 31–32.

³³ *Исто*, 34.

је на то одговорио да Француска више нема избора и да мора да одржава Солунски фронт осим ако не жели да стратешки изузетно важну поморску базу и фронт препусти Немцима. Фошов став је подржао и министар за поморство. Генерал Филип Петен, који је у мају 1917. сменио генерала Жофра са места главнокомандујућег француске војске је, на крају био тај који је преломио да се Гијома, а не Д'Епере пошаље у Солун, што су остали прихватили.³⁴

Иако се на положају главнокомандујућег Источне армије задржао кратко, Гијоми се приписује заслуга да је на Солунском фронту применио искуства из Марока у погледу развоја самосталне пољопривредне производње са циљем смањења трошкова превоза жита и осталих намирница.³⁵ Иако је идеја била врло корисна и од помоћи у регулисању система снабдевања, Клемансо је наставио злурадо да војнике Источне армије назива „Солунским баштованима“, „забушантима на Истоку“, а Солунски фронт „фронтом за траћење војника и новца“.³⁶ Клемансо је делио мишљење већине француских официра да ће рат бити одлучен на Западу. Међутим, невоља по Источну армију је била та да је била подређена Министарству рата, а не француском Генералштабу као што је био случај са другим армијама, те је Клемансо као министар рата био главни који је одлучивао о њеној судбини. Након што је Гијома консолидовао фронт, Клемансо је због лоше ситуације у Француској одлучио да га почетком јуна опозове и постави за команданта одбране Париза, а да у Солун пошаље новог заповедника.³⁷

У тренутку поновне смене заповедника Источне армије, Француска се на Западном фронту носила са последицама великог пораза у бици код *Пута Дама* 27. 5 – 3. 6. 1918 (*Chemin des Dames* или Друга битка код Ена или *Офанзива Нивел*). Последица битке била је та да је немачка војска продрла до Марне као и 1914. године. Савезничким трупама је командовао генерал Фош, који је у одсудном тренутку битке одлучио да армијске резерве из Д'Епереве групе армија север пребаци на британски део фронта, а то се убрзо показало као кобна грешка која је одлучила исход битке. Окривљујући Д'Епера за пораз Клемансо му овог пута није оставио избор. Прекоманда на Балкан била је његов Лимож.³⁸ Д'Епере је

³⁴ Raymond Poincaré, *Au service de la France – neuf années de souvenirs, L'année trouble 1917*, t. IX, Paris 1932, 402–403.

³⁵ Colonel F. Feyler, *La Campagne de Macédoine 1917–1918*, Genève 1921, 12.

³⁶ *Исто*, 12–13.

³⁷ В. Stojic, *Georges Clemenceau and creation of Yugoslavia*, 235–256.

³⁸ Током Великог рата официри који се нису добро показали у борби кажњавани су тако што су слати у гарнизон стациониран у Лиможу, далеко од линије фронта (Ф. Д'Епере,

одговорио Клемансоу да прекоманду на Балкан не види као своју казну јер ће на Солунском фронту бити самосталан, док је на Западном имао надређене.³⁹ Франше Д'Епере је био тип војника који је настојао да се не меша у политику, као и у интриге било које врсте. Било је опште познато да се није слагао са генералом Фошом, сматрајући га одговорним за пораз у бици код *Пута дама*. У мемоарима је записао да је тек после рата сазнао да је Фош био главнокомандујући заповедник на свим европским фронтovima, као и то да није знао да је у Версају постојало посебно тело које се звало Високи ратни савет у коме је Француску заступао генерал Белин. Ова недоследност у понашању Клемансоа и Врховне команде била је јасан показатељ да је још током рата извршена сегрегација међу командантима, што се у пуној мери видело после рата, када су официри са Западног фронта слављени као хероји, док је допринос официра са осталих фронта био обезвређен.

За нову дужност генерал Д'Епере је имао свега три дана припрема које је искористио за сусрете са Клемансоом, Поенкареом, Пишоном и другим члановима владе. Судићи према мемоарским белешкама ни од једног није добио информације о стању фронта у Македонији, нити о циљевима операције коју треба да води. Сви су били заокупљени ситуацијом на Западном фронту, чиме му је јасно стављено до знања да је фронт на Балкану другоразредан.⁴⁰ Ако му политичке околности у Француској нису ишле на руку, оне на Солунском фронту свакако јесу. Мало пре његовог доласка у Солун дошло је до смене на челу српске Врховне команде. Генерала Петра Бојовића сменио је генерал Живојин Мишић. Бојовић је нескривено критиковао тактику Савезника да се предузимају мањи напади ограниченог дејства. Више пута је отворено истицао да су такве операције штетиле српској војсци која није имала резерве да попуни бојне редове. За Бојовића је била неприхватљива и Гијомина идеја да се прошири српски део фронта (од планине Бистрице до средине завоја Црне реке), са циљем да се на тај начин створе неопходне резерве.⁴¹ Односи између Бојовића и Гијоме су у једном тренутку постали толико затегнути да је Виконт де Фонтене, француски посланик при српској војсци отворено тражио Бојовићеву смену.⁴² За планове новог заповедника Источне армије показаће се да је војвода Мишић био далеко боље

нав. дело, „Извештај капетана Де Монтегидеа о његовој мисији у Паризу септембра 1918.“, 34, 158).

³⁹ В. Павловић, *нав. дело*, 14. Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 34.

⁴⁰ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 36, 39.

⁴¹ *Исто*, 49.

⁴² В. Павловић, *нав. дело*, 16.

решење. Двојица официра су лако пронашла заједнички језик и њихова добра сарадња несумњиво је била камен темељац победе на Добром пољу.

На солунском пристаништу је 18. јуна новог команданта дочекао заповедник француске армије Пол-Проспер Анри, који је до његовог доласка вршио дужност главнокомандујућег, заповедник британске армије генерал Џорџ Френсис Милн, војвода Живојин Мишић, генерал Шарл Антоан Шарпи, начелник штаба савезничких снага и читав врховни штаб.⁴³ По унапред договореном протоколу, Д'Епере је прво посетио српског регента Александра, па се тек онда сместио у просторије које је Сарај одабрао у згради бившег бугарског конзулата.⁴⁴

О својим претходницима на положају главнокомандујућег Д'Епере је на почетку афирмативно писао да су то били „интелигентни људи који су знали да командују.“ Ипак, тој позитивној оцени додавао је и личне примедбе попут оне да је „Сарај био хендикепиран својим политичким пријатељствима.“ Иако је био велики пријатељ маршала Жофра, који га је видео као свог наследника, британска и италијанска влада нису имале превелико поверење у њега, већ су га сматрале првенствено политичарем, па тек онда војником. За генерала Гијому је ставио сличну примедбу да је у Солун дошао као Клемансоов човек од поверења. Урадио је доста, Д'Епере му у томе одаје признање, пре свега на ојачању војске у којој је поставио добре основе за даље акције. Његов напор је био дезавуисан поразом савезника у мају/јуну 1918. године на Западном фронту што је приморало Француску и Велику Британију да повуку један део снага са Балкана.⁴⁵ Ипак, као и за Сараја и за Гијому истиче да је човек са великим политичким амбицијама и да је за њега положај у Солуну одувек био само прелазно решење, што се и потврдило његовим експресним наименовањем за команданта одбране Париза.⁴⁶

Прва на списку Д'Еперевих обавеза у Солуну била је провера бројног стања и војне способности српске војске.⁴⁷ У штаб српске Врховне

⁴³ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 44; *ВРС*, књ. 26, 1918. година. *Рововска војна српске војске на Солунском фронту. III период рововске војне, Припреме за офанзиву*, Главни Ђенералштаб, Београд 1935, Од наредника ађутантског одељења Врховне Команде, Актом А.Ђ.Бр. 14798 од 16. јуна 1918. год. 23.

⁴⁴ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 44.

⁴⁵ *Исто*, 48.

⁴⁶ *Исто*, „Извештај капетана Де Монтегида о његовој мисији у Паризу септембра 1918.“, 150–151.

⁴⁷ Чињеница да је прво посетио српску војску и током припреме операције јој посвећивао више пажње, изазивала је негодовање осталих савезника. Посебно су Грци били завидни. Сматрали су да је нови командант „и сувише наклоњен Србима“ (*ВРС*, књ. 26, III, Од шефа службе безбедности Актом Пов.Бр. 1164 од 2. јула 1918. год, 116–117).

команде у Флоки стигао је 28. јуна увече. Са њим је у пратњи био војвода Мишић кога је описао као „врло Србина иако је био ожењен Аустријанком“. Приликом сусрета на осматрачници на Јелаку регент је француског генерала одликовао Орденом Великог крста Белог орла.⁴⁸ У разговору са регентом и Мишићем 30. јуна, после испитаног терена, Д'Епере је донео одлуку да неће предводити армију у још једну локалну операцију каква је била Скра де Леген, већ у одлучан напад у коме ће српска војска ојачана са два француским дивизијама бити претходница. У допису који је 6. јула доставио војводи Мишићу стоји: „Ситуација захтева, да српска војска подржана од целокупних Савезничких снага, уђе одлучно у једну битку, чији успех ће је пренети на рођено тле“. Предуслови за операцију таквог обима су испуњени, како стоји у допису: „Морал бугарског народа и војске, изгледа да је већ озбиљно начет. Ова последња ће се наћи остављена самој себи, услед одласка готово целокупне снаге немачких делова, који су сачињавали њен најчвршћи костур. Немачка, потпуно ангажована у Француској, евентуално ће бити у стању да Бугарској пружи само задоцнелу и недовољну подршку“.⁴⁹ За главни правац напада одређен је коридор Добро Поље – Кравица – Обла Чука – Борова Чука – Ветерник – река Сушица.⁵⁰ О детаљима договора Д'Епере је у дневник записао: „Када сам најавио Србима да ћу одменити Моравску и Тимочку дивизију, њихове пешачке ексадроне и Прилепски одред и да ћу им поред све расположиве француске тешке артиљерије дати и две француске дивизије, они су се одушевили. Мишић ме пита да ли ће две француске дивизије бити под његовом командом. На мој позитиван одговор Регент устаје и без речи ми стеже руку. Договор је склопљен.“⁵¹

Нови сусрет са регентом и војводом Мишићем догодио се 7. јула. Том приликом је усвојен коначни план операције. Мишић га је убеђивао да први задатак мора бити освајање врха Козјака, после чега би Савезници држали све висове и напредовање би било олакшано. Д'Епере је записао да Мишић „проповеда већ увереном човеку“ јер је и сам делио исто мишљење и био је одлучан да не понови исте грешке које су начињене код Араса 1915. и на Соми у јулу 1916. године.⁵² Одлучивши се за овај план, Д'Епере је донео одлуку да игнорише препоруку Високог ратног

⁴⁸ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 57.

⁴⁹ *ВРС*, књ. 26, III, Од команданта савезничких војскака Актом Бр. 4439/3 од 6. јула 1918, 96–97.

⁵⁰ *Исто*, Наређења (извештаји) Врховне команде Актом Стр.Пов.Обр. 26543 од 8. јула 1918. год., Команданту II армије, 112.

⁵¹ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 59.

⁵² *Исто*, 61.

савета из Париза који му је налагао да пре велике офанзиве организује серију мањих напада са циљем да се непријатељски фронт постепено пробија. Одлучно се супротставио овој идеји, сматрајући да се „делимичним офанзивама постиже само то да гину најхрабрији и да се троши муниција“. Његова процена је била да је расположива артиљерија довољна за један јак продор, али не и за неколико мањих. Уместо малих напада високог интензитета дуж читаве линије фронта, Д'Епере је усвојио стратегију јединственог напада на само једну тачку прекида и то свим расположивим средствима. Када се фронт пробије трупе из друге линије ће „раширити рану“, али никако да војска напредује у рукавцима као што се то чинило у биткама на Западном фронту. Једном када се стигне на отворен фронт војску треба каналисати упутствима, али не и ограничавати њено напредовање дневним или дводневним наређењима као што је то чинила француска Врховна команда септембра 1914. године, што је за последицу имало губитак предности коју је француска војска стекла након победе на Марни.⁵³ Премда је у француским војним и политичким круговима владало уверење да генерал Д'Епере током читавог рата није дао потврду своје способности, пажљива припрема и анализирање свих претходних ратних искустава у склопу припреме за пробој Солунског фронта говорили су супротно. Д'Епере је пажљиво проучио све претходне војне маневре, свестан пропуста које је успео вешто да елиминише, а да добре тактике инкорпорира у свој највећи ратни план. Успешност његовог плана само су потврђивале речи које је рекао Клемансоу пре пута на Балкан, да је његова предност као заповедника Источне армије самосталност у одлучивању.

Недуго потом, 4. августа, срео се и са војводом Степом Степановићем, командантом 2. српске армије, која ће одиграти одлучујућу улогу у пробоју. За њега је Д'Епере рекао да је „препреден сељак који има врло застареле идеје о војним питањима, али који ће лако прихватити моје измене његових наредби“. Још је додао занимљиву појединост да је Степановић обновио све православне цркве на територији коју је контролисао, али да се то није допадало Грцима који су га оптуживали да славизира њихову земљу.⁵⁴

Као војника, без политичких амбиција, Д'Еперea је код српских официра одушевљавала иста црта, као и строгост, оштрина и одлучност. За њега су те особине биле знак да су то људи „без претензија, спремни да прихвате наређења која добију“. Био је импресиониран њиховом

⁵³ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 62.

⁵⁴ *Исто*, 73.

штедљивошћу у ратном материјалу. Једна британска инспекција је утврдила да српски војници радије носе старе, похабане униформе, а да нове држе закаључане у магацинима.⁵⁵

У ових неколико примедби лежи и објашњење зашто је Д'Епере одлучио да се у предстојећој операцији ослони на српску војску, далеко више него што су то Сарај и Гијома икада и помислили. Међутим, његова будућа перјаничка армија није била без мањкавости. Током обиласка трупа уочио је да Срби, осим војника, немају других есенцијалних елемената за офанзиву. Недостајала им је обавештајна служба, авиони којима би надгледали терен, топографска служба је споро радила, што је све негативно утицало на оперативно спровођење у праксу договора који су Д'Епере и Мишић склопили почетком јула.⁵⁶ У интересу планиране операције било је да се недостаци отклоне, као и да се склоне у страну „притворни, лењи, горди, осредњи официри“. Д'Епере помиње извесног пуковника Х. који је јавно говорио да се боји Немаца и тиме уносио немир међу своје војнике. У циљу подизања ефективности, Д'Епере је наишао на пуну подршку и разумевање регента и уз његову сагласност је једног од својих заменика Трусона поставио у српски главни штаб, генерал Бину је преузео команду над артиљеријом, док је по један виши артиљеријски официр био постављен код команданта артиљерије сваке српске армије.⁵⁷ Француску топографску службу је упустио да отклони недостатке у раду српске и дао јој задатак да изради карту која ће бити коришћена приликом напада. Карта је била неопходна за деловање против непријатељских батерија, а једина коју су његови претходници користили била је аустријска, препуна непрецизности и самим тим неупотребљива за озбиљан рад. Сматрао је да је предузет труд вредан сваког напора, јер је српским војницима била потребна само подука.⁵⁸

Велико олакшање у спровођењу договореног плана имала је добра сарадња између Д'Епера и британског генерала Милна. Д'Епере га је описивао као „савршено васпитаног и врло коректног човека“. Наводи да је са њим увек био у најбољим односима и поред нејасног командног положаја о коме га пре поласка у Солун француско Министарство рата није ни обавестило.⁵⁹ Упркос доброј сарадњи, у предстојећем нападу Д'Епере није много рачунао на британску армију. Разлог томе била је

⁵⁵ Исто, 61, 74–75.

⁵⁶ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 75.

⁵⁷ ВРС, књ. 26, III, Од команданта Савезничких војска Актм Пов. Бр. 4451/3 од 7. јула 1918. год., 106–111.

⁵⁸ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 76–77.

⁵⁹ Исто, 77.

генерално велика небрига Британаца који су имали за циљ да у потпуности повуку своје трупе са Балканског фронта. Од некадашња 72 активна батаљона, Д'Епере је затекао свега 36 који су били слабо попуњени људством и у којима је велики број војника служио дуже од две године.⁶⁰ Једино је артиљерија била нетакнута и моћна. Према плану британска војска је требало да пређе у напад једино у случају да француско-српски пробој не успе, и то са циљем да запречи долину Вардара, односно да спречи 1. бугарску армију да пошаље појачање 11. немачкој армији.⁶¹

Август је био месец завршних припрема за предстојећи напад. Д'Епере је на терену обилазио све војске у саставу Источне армије. Највише пажње посвећивао је оним трупама које су биле одређене за претходницу напада. Завршни тренутак била је прерада операцијског плана војводе Степановића. Тај задатак је 24. августа Д'Епере преузео на себе. Сматрао је да Степановићевом плану „недостаје једноставност”. Степановићеве наредбе су у великој мери подсећале на оне које је француска војска користила у бици за Арас. Према изворном Степановићевом плану дивизије које врше пробој фронта требало је телефонски да се јаве главном штабу чим заузму договорени положај, и тек онда би дивизије одређене за наставак напада добијале наређење да крену. Д'Епере је у овом плану видео велики пропуст јер су се резервне дивизије налазиле у подножју планине и да би стигле на положај претходнице требало је да савладају висинску разлику од 1.200 до 1.300 метара што је значило 4–5 сати марша. Довољно времена да непријатељска резерва интервенише и потисне претходницу са освојених положаја. Уместо тога, Д'Епере је одредио да дивизије које настављају напад морају бити тик иза дивизија које праве пробој, а генерали обеју група дивизија морају имати исто командно место. Тиме би се отклањала могућност прекида телефонских веза или неспоразума у комуникацији, али и штедело време. Чим прва група дивизија направи пробој и заузме положај, дивизије у резерви без новог наређења кренуће у напад. Захваљујући таквом распореду, Д'Епере је сматрао, а што се доказало у пракси, да Југословенска дивизија може да освоји врх Козјака пре доласка немачко-бугарске резервне дивизије.⁶²

Почев од 1. септембра Срби су појачали притисак на Д'Еперea да се почиње са офанзивом јер су се плашили промене времена у планини.

⁶⁰ Француска је 18. августа 1917. донела закон да због климатских тешкоћа сви они који су 18 месеци провели на Балкану имају право да се врате у Француску. То је био тзв. Муријеов закон (В. Павловић, *нав. дело*, 17).

⁶¹ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 78, 86.

⁶² *Исто*, 81.

Иако је лично желео да изађе у сусрет њиховим хтењима, Д'Епере је био спутан од стране Париза, Лондона и Рима. Шест недеља је чекао на појачање, као и на потребну дозволу да крене у напад. У Солун је 3. септембра стигла мисија Мазур састављена од два интенданта и четири виша официра, која је била послата са задатком да провери стање људства. Са војног аспекта Д'Епере је ову мисију оценио као безначајну. У дневник је записао да се таква врста мисија додељивала пријатељима који су за учешће у њима добијали велике дневнице и који су тиме желели само да одају утисак учешћа у рату.⁶³

Дуго чекано одобрење Савезника за почетак операције коначно је стигло 10. септембра. У допису је стајало да се са операцијом може почети када то главнокомандујући генерал сматра за сходно. Д'Епере је одмах одредио 14. септембар у 8 часова за почетак артиљеријске припреме, а 15. у 5. 30 за почетак пешадијског напада.⁶⁴ Ноћ пред почетак артиљеријске припреме Клемансо је Д'Епереу упутио телеграм следеће садржине: „Јасно вам је да ће акција која сутра треба да почене бити предузета искључиво на вашу личну одговорност“. Д'Епере је телеграм спалио на пламену свеће и присутном капетану Пишерију који је дешифровао телеграм рекао: „Без измене у мојим наређењима“.⁶⁵ Сећајући се ове епизоде, Д'Епере је у дневник записао да је савезничка армија у Солуну имала улогу сиромашног рођака у оквиру Антанте, али је, упркос свему, била одлучна да иде у офанзиву. Одлука и процене биле су на месту. Операција је добро напредовала, српске и француске јединице су у потпуности испуниле своје циљеве, за разлику од грчких и британских које су трпеле поразе и губитке. Ипак, Д'Епере је 22. септембра задовољно могао да у свој дневник запише да се „у ваздуху осећа победа“.⁶⁶

Занимљиво је да, упркос свим предострожностима, операција од 15. септембра није остала тајна за Бугарску и Немачку. У то се Д'Епере уверио приликом посете Софији током новембра. Видео је извештаје који су упозоравали Бугарску да ће Источна армија напасти долином Моглена око 15. септембра. Д'Епере је приметио да је та чињеница врло иронична, јер је он операцију припремао у највећој тајности, али да је одобрење за њу морао да добије од двадесетак генерала и начелника штабова који су

⁶³ Исто, 82.

⁶⁴ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 85; *ВРС*, књ. 26, III, 3; *ВРС*, књ. 27, 1918. година. *Офанзива. Први период, Добропољска битка: пробој непријатељског фронта и избијање српске војске на реку Вардар*, Главни ђенералштаб, Београд 1936, 1.

⁶⁵ Charles de Foucauld, *Franchet d'Espèrey – Maréchal de France*, Paris 1956, 52.

⁶⁶ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 91, 92.

седели у Паризу, што је значило да „тајна за коју зна двадесетак особа више није тајна“. На срећу операције и Источне армије немачки генерали фон Шолц и фон Стојбен нису потпуно поверовали добијеним информацијама. Сматрали су да ће та операција, као и све претходне, бити мањег обима и да ће њен циљ бити само Прилеп, стога је главни штаб 61. немачког корпуса пребачен из Кантлараца у Дуње, на пут Добро Поље – Прилеп јер се главни удар очекивао из правца северозапада. Остали су затечени артиљеријским нападом дуж читаве линије фронта и пешадијским нападом који је био усмерен ка северу.⁶⁷

Победоносно напредовање није било лишено спорадичних инцидената. Д'Епере је у Прилепу срео регента Александра који му се пожалио да су Сенегалци у склопу француских колонијалних дивизија силовали неколико лепих Македонки јер нису разумели да не улазе у непријатељски град. Није познато да ли су изгредници кажњени и да ли су предузете мере да се слични инциденти спрече, али је занимљиво да се Д'Епере није потпуно слагао са регентовом оценом о „српској средини“ у Македонији. У дневник је записао свој утисак да су „симпатије мештана усмерене више према Софији него Београду“.⁶⁸

Упркос сензационалној победи која је дугорочно допринела поразу Централних сила и скратила рат за најмање шест месеци, Д'Епере није био награђен за постигнути успех. Напротив, против њега су се покренуле бројне интриге у Паризу које су угрозиле његов положај главнокомандујућег на Балкану. Тада је зажалио због чињенице да није имао политичке контакте, нити моћне пријатеље који би га заштитили.⁶⁹ У овом делу мемоара се другачијим очима осврнуо на двојицу својих претходника. За генерала Сараја је забележио да сноси одговорност јер је први који је у Француској почео да гради репутацију Источне армије као заборављене војске. Када је реч о генералу Гијоми замерао му је што је као командант Париза са контролом над медијима допустио или лично проширио вест да је у пробоју фронта примењен његов план, у чему није било ни зрна истине.⁷⁰ Те гласине су се шириле не само кроз новине већ

⁶⁷ Исто, 86–87.

⁶⁸ Исто, 92–93.

⁶⁹ Исто, 48; 97–98.

⁷⁰ Врхунац неправде Д'Епере ће доживети 14. јула 1919. када је на Дан Бастиле делегацију Источне армије у свечаном дефилеу победника предводио генерал Гијома, док је Д'Епере и даље био у мисији у Цариграду. У вези са овим питањем Д'Еперу се личним писмом у септембру 1919. обратио Петар Пешић, тада заменик начелника Генералштаба, једнако забринут ширењем лажних вести. У том писму он је детаљно објаснио Гијомина план и отпор Срба да се такав план реализује. Одбијање је довело до неспоразума, што је даље кулминирало у дипломатски спор. Последица спора била је

и међу виђенијим политичарима. На састанку са капетаном Де Монтегидеом, чланом Д'Епереовог штаба, Поенкаре је изразио задовољство због успеха Источне армије који је далеко превазилазио његова очекивања, а разговор је завршио констатацијом: „План генерала Гијоме је успео“.⁷¹ Исто је поновио и генерал Филип Петен. Та гласина се толико брзо укоренила да ју је било немогуће оповргнути. Као Д'Епереовом човеку од поверења Де Монтегидеу су ове гласине сметале још више када је почело да се говори да је дипломатија унапред договорила капитулацију Бугарске, а да је напад на Добром пољу био само покриће тог договора, као и то да се генерал Гијома враћа у Солун као велики победник и главнокомандујући заповедник Источне војске. Вест о свом тријумфалном повратку генерал Гијома је лично саопштио Де Монтегидеу. Неколико дана касније на састанку са Клемансоом Де Монтегиде је отворено рекао да би смена команданата у тренутку када је фронт већ пробијен била погубна за општу ствар Савезника и да „промена генерала усред велике победе, чија су се сва предвиђања обистинила и који је боље него ико упознат са ситуацијом и чије наредбе се дају на дугу стазу, значи ризиковати да се компромитује фантастична победа.“ Тим пре јер је Д'Епере радио у савршеном складу са свим савезницима на Балкану „и поготову са Србима. Знао је да их цени и да из њих извуче допринос много већи него што је његов претходник могао да замисли.“⁷² И Поенкаре је у својим мемоарима писао о плану да се Гијома пошаље назад у Солун са прерогативима главнокомандујућег, али сада са стриктним циљем да испита могућност да се неколико француских и британских дивизија са Балканског пребаце на Западни фронт, а оне на Балкану замене грчким, српским и хинду трупама. Истиче да се сложио са овим предлогом и наложио да се сазове Ратни савет који је требало да дâ коначну сагласност. Логика оваквог предлога била је да је рат на Балкану завршен када је фронт пробијен, а да онај на Западном фронту тек треба добити. Неочекивано, Клемансо је 27. септембра одустао од одлуке и одлучио да Гијома само предводи специјалну мисију са истим задатком.⁷³

немогућност сарадње између Гијоме и српског Генералштаба као и смена генерала Бојовића као начелника. Овим писмом Пешић је хтео да пружи подршку Д'Епереу и још једном потврди оригиналност његове идеје из септембра 1918. (Константин Фотијадес, *Пробој немачко-бугарског фронта 15-ог септембра 1918. године*, превео са фр. Миливој Ј. Николајевић, Београд 1921, 3–5; Ф. Д'Епере, *Документа*, Париз, 23. септембар 1919, 149).

⁷¹ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, „Извештај капетана Де Монтегидеа о његовој мисији у Паризу септембра 1918.“, 152.

⁷² Исто, 152, 157.

⁷³ Raymond Poincaré, *Au service de la France – neuf années de souvenirs, Victoire et armistice 1918*, t. X, Paris 1933, 359–360.

Одлучујући догађај због кога је Клемансо одустао од замене команданата било је потписано примирје са Бугарском. Бугарска делегација коју су чинили Љапчев, министар финансија и генерал Луков, командант 2. армије и бивши војни аташе у Паризу, стигла је 26. септембра у Д'Епереов штаб у Солуну. Са њима је у својству саветника стигао и Радев, опуномоћени министар у Берну на кога је Д'Епереу скренута пажња да је сумњив. Д'Епере је према бугарској делегацији био коректан, али хладан. Јасно је предочио да је враћање на неутралност искључено и да Бугарска мора бити кажњена. Бугарима се журило да склопе договор јер је Софији претила револуција. После целодневних преговора, документ са условима које је Д'Епере издиктирао бугарска делегација је с тешком муком потписала 29. септембра у 23.30 увече.⁷⁴ Капитулацијом Бугарске је завршена прва фаза операције и то према Д'Епереевој оцени бриљантно. Заробљено је 90.000 људи, од тога 1.600 официра и 5 генерала, и огроман ратни материјал. Савезничка војска је после победничког уласка у Скопље наставила даљи ослободилачки продор ка северу.⁷⁵

Иако су га оставили на положају команданта Источне армије, челници француске државе нису променили свој однос према Д'Епереу. Са огорчењем је у дневник записао да је Поенкаре 2. октобра послао честитке српском и грчком суверену, краљу Петру и краљу Александру, честитајући им на склопљеном примирју са Бугарском. Д'Епере је честитке пропратио примедбом „зашто, они с тим нису имали ништа“. Према његовом дневнику највише је непријатељски био настројен Клемансо. Са много горчине Д'Епере је о њему записао следеће: „Господин Клемансо, који је концентрисао у својим рукама управљање ратом, никад се није удостојио да ме консултује и да ми ода признање и увек је непријатељски био расположен према фронту на Балкану“. Иако су признања изостала, Д'Епере није имао дилему да је битка код Доброг Поља била једина одлучујућа битка у Великом рату. Признање том уверењу није стигло од оних за које се борио, већ од немачке Врховне команде и немачких официра. Пешадијски генерал фон Кул, генерал Лудендорф, мајор барон фон ден Бух су изјавили да је бугарска катастрофа окренула немачке планове наопачке и да је одлучујућа победа Савезника на Балкану отворила пут за све правце – Константинопољ, Беч, Праг, Дрезден, Берлин.⁷⁶

⁷⁴ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 93, 95–96.

⁷⁵ *Исто*, 96.

⁷⁶ *Исто*, 99–100.

Месец дана након бугарске капитулације, турски излазак из рата 30. октобра отворио је врата дефинитивном распаду Централних сила и коначној победи Антанте. Д'Епереова мисија на Балкану ближила се крају. У једном писму од 29. новембра 1918. године које је упутио председнику Поенкареу Д'Епере је дао свој суд о балканским народима и њиховој будућности. За Грке је написао да су храбри војници, интелигентни, али да су оптрећени превеликим амбицијама. Још је додао да гаје огромну мржњу према Бугарима, велике антипатије према Италијанима, одређене симпатије имају према Французима у знак захвалности за помоћ коју су им пружали током рата. Албански проблем је сложенији него што се чини, и у том погледу Д'Епере је предвиђао да ће Албанија бити јабука раздора између Италијана и Грка. У вези са Србима и Југословенима који заузимају централни положај на карти Балкана, Д'Епере је истакао да сматра да је у интересу Француске да помогне „у изградњи велике југословенске нације која ће бити баријера германизму“. Према Д'Епереу проблем су Италијани који су незасити у својим претензијама. Истакао је да Француска треба да подржи савез између Грка и Југословена који би удружени могли лако да победе Италијане, јер италијански војници нису, према његовом мишљењу, дорасли ни Србима ни Грцима.⁷⁷ Ускоро је Д'Епере као командант Источне армије своје седиште из Солуна пренео у Цариград, где је остао до јула 1920. године, када је званично стављена тачка на његову мисију на Оријенту.⁷⁸

Ипак, Србију није заборавио. Први пут је у Београд дошао свега недељу дана после ослобођења града да би примио чланове мађарске делегације. Том приликом је проглашен почасним грађанином и предат му је јагаган српског војводе.⁷⁹ У Београд се поново вратио почетком

⁷⁷ Ch. de Foucauld, *nav. delo*, 149–150.

⁷⁸ У првобитном плану из 1914. као и у финалном из 1918. Д'Епере је имао намеру да после пробоја фронта Источну армију усмери ка Бечу и Берлину. У томе га је спречио Клемансо који је средином октобра формирао *Section orientale des Armées alliées de Salonique* у чији састав су ушле три британске дивизије, три грчке, француска 122. дивизија и италијанска бригада. Команда је дата британском генералу Џорџу Милну, а те трупе су уместо ка Бечу усмерене ка Цариграду. Д'Епере је био против ове одлуке и замера Клемансоу сервилност према Британцима, он је поклекао пред њиховим притиском и уместо да је искористио погодан тренутак да рат пренесе на територију Аустроугарске и Немачке изабрао је да стави Источну армију у службу британских интереса и да помогне Британцима да се утврде на Блиском истоку. Из тог разлога је Д'Епереово седиште пренето у Цариград. Када је Клемансо поражен на председничким изборима у јануару 1920. и Д'Епереова мисија се угасила (Gustave Gouin, *L'armée D'Orient*, Paris 1931, 110, 261).

⁷⁹ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 120.

1921. године. Тада већ овенчан највишим, маршалским чином у француској војсци. Присуствовао је седници Конститутивне скупштине на којој је председник београдске општине Карајовановић дотадашњу Позоришну улицу у Београду преименовао у Француску, за почасне грађане главног града Скупштина је прогласила Александра Милерана, Аристиди Бријана, адмирала Лаказа и Огиста Говена. У име Француске, Д'Епера је одликовао Београд Крстом Легије части.⁸⁰ Из Београда, Д'Епера је на челу делегације отпутовао на Косово, у Грачаници је 3. фебруара присуствовао помену косовским јунацима. По завршеном парастосу, на стуб код олтара положио је плочу *France–Serbie 1914–1918* која и данас стоји нетакнута. Из Грачанице је отпутовао за Скопље, где му је уприличен још један свечани дочек. У његову част је дотадашња Прилепска улица промењена у улицу Франше Д'Епера. Из Скопља се вратио за Београд и даље наставио пут ка Сарајеву и Мостару.⁸¹ Наредне године, у својству ванредног опуномоћеног амбасадора присуствовао је венчању краља Александра са румунском принцезом Маријом.⁸²

Поново је у Југославији 1927. године поводом велике светковине коју је краљ Александар уприличио у част савезника, посебно Француза. На ову церемонију маршала Д'Епера пратили су генерал Картије, командант друге групе армија на Солунском фронту, и капетан Лонгемар. Савезничке делегације су после Београда отпутовале возом за Солун где је делегате примио Венизелос.⁸³ Последњи пут Д'Епера је у Југославији боравио 1936, али овога пута тужним поводом, да би одао почаст краљу Александру који је убијен у Марсејском атентату 1934. године. И сам је већ био ослабљеног здравља због аутомобилске несреће у Тунису 1933. године. Преживели саборци српске војске су му тада приредили пријем и инаугурисали његову бисту на Аутокоманди.⁸⁴ Тај свечани чин је снимљен филмским камерама. Остарели маршал, херој Првог светског рата је окончао живот 8. јула 1942. године, у жеку новог, још страшнијег рата.

Упоређујући дневничке белешке генерала Сараја и Д'Епера реконструисали смо слику Солунског фронта од његовог отварања у јесен 1915. године и начин на који се та слика, као и значај овог фронта мењао током три ратне године. Из примера које смо изнели јасно се види различитост њихових визија Солунског фронта и Источне армије. Док је

⁸⁰ *Одликовање Београда*, Политика, бр. 4588 (31. јануар 1921) 1.

⁸¹ Ф. Д'Епера, *нав. дело*, 221–224.

⁸² Ch. de Foucauld, *нав. дело*, 149–150.

⁸³ *Исто*, 69–70.

⁸⁴ Ch. de Foucauld, *нав. дело*, 34.

Сарај у Солунском фронту видео фронт невеликог значаја чији је примарни циљ да њиме зароби што више непријатељских снага на Балкану и тиме смањи непријатељски притисак на Западном фронту, дотле је Д'Епере у том „другоразредном фронту“ видео неискоришћени ратни потенцијал за који је од почетка рата веровао да може да одлучи исход рата, што је на крају и доказао. Обојицу официра је службовање у Солуну довело у додир са српском војском, о којој су, као и у погледу фронта, имали другачије утиске. За Сараја то је било 118.000 војника носталгичних за својом земљом, како је записао приликом првог сусрета, док је Д'Епере у њима видео одважне војнике са довољно ентузијазма да пробију фронт.⁸⁵ Различитост погледа одредила им је другачије место у колективном сећању Срба и историји Солунског фронта.

⁸⁵ G. Sarrail, *nav. delo*, 88.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ - LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Service Historiques de la Défense à Vincennes (SHD), Dossier personnel du Piarron de Mondésir.

Service Historiques de la Défense à Vincennes, dossier GR 16 N 3028.

Извори – Primary sources

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918. г. 1918., књ. 26, 1918. година, Рововска војна српске војске на Солунском фронту. III период рововске војне, Припреме за офанзиву, Главни ђенералштаб, Београд 1935. [*Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918, g. 1918.*, књ. 26, 1918. година, Rovovska vojna srpske vojske na Solunskom frontu. III period rovovske vojne. Pripreme za ofanzivu, Glavni đeneralštáb, Beograd 1935]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата, и Словенаца 1914–1918. г. 1918. година, књ. 27, 1918. година, Офанзива. Први период, Добропољска битка: пробој непријатељског фронта и избијање српске војске на реку Вардар, Главни ђенералштаб, Београд 1936. [*Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918, g. 1918.*, књ. 27, 1918. година, Ofanziva. Prvi period, Dobropoljska bitka: proboj neprijateljskog fronta i izbijanje srpske vojske na reku Vardar, Glavni đeneralštáb, Beograd 1936]

Gouin, Gustave, *L'armée D'Orient*, Paris 1931.

Д'Епере, Франше, *Мемоари. Солунски фронт, Србија, Балкан, Централна Европа 1918–1919*, прир. Војислав Павловић, Нови Сад 2018. [Franše, D'Epere, *Memoari. Solunski front, Srbija, Balkan, Centralna Evropa 1918–1919*, прир. Vojislav Pavlović, Novi Sad 2018]

Poincaré, Raymond, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Les tranchées 1915*, t. VI, Paris 1930; *L'année trouble 1917*, t. IX, Paris 1932; *Victoire et armistice 1918*, t. X, Paris 1933.

Sarrail, Maurice Général, *Mon commandement en Orient (1916–1918)*, Paris 1920.

Фотијадес, Константин, *Пробој немачко-бугарског фронта 15-ог септембра 1918. године*, превео са фр. М. Ј. Николајевић, Београд 1921. [Fotijades, Konstantin, *Proboj nemačko-bugarskog fronta 15-og septembra 1918. godine*, превео са фр. М. Ј. Nikolajević, Beograd 1921]

Žofr, Ž., *Ratni memoari*, Beograd 1956.

Новине – Newspapers

Политика, бр. 4588 (31. јануар 1921) [*Politika*, br. 4588 (31. januar 1921)]

Литература – Secondary sources

Живановић, Милан Ж., *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној ревизији на Крфу (1915–1916) према француским документима*, Историјски часопис XIV–XV (1963–1965) 231–307. [Živanović, Milan Ž., *O evakuaciji srpske vojske iz Albanije i njeoj reviziji na Krfu (1915–1916) prema francuskim dokumentima*, Istorijski časopis XIV–XV (1963–1965) 231–307]

Larcher, M. Commandant, *La Grande guerre dans les Balkans. Direction de la guerre*, Paris 1929.
Павловић, Војислав, *Франше Д'Епере, командант савезничких армија на Солунском фронту 1918–1919*, Нови Сад 2018. [Pavlović, Vojislav, *Franše D'Epere, komandant savezničkih armija na Solunskom frontu 1918–1919*, Novi Sad 2018]

Stojić, Biljana, *French military missions in Serbi during 1915*, *The Great War in 1915*, ed. Dalibor Denda, Mario Christian Ortner, Belgrade 2017, 256–275.

Stojić, Biljana, *Georges Clemenceau and creation of Yugoslavia*, *Крај Великог рата: војне операције и мировни уговори/The End of the Great War: Military Operations and Peace Treaties*, ур. Александар Раствовић, Београд 2020, 235–256.

Feyler, Colonel F., *La Campagne de Macédoine 1917–1918*, Genève 1921.

Енциклопеија – Lexicons

Dictionnaire universel des noms propres – Le Robert, t. IV, Paris 1975.

Интернет базе – Online sources

<https://prvisvetskirat.rs/biblioteka/veliki-rat-srbije-za-oslobodjenje-i-ujedinjenje/knjiga-osma-1915-godina/oktobar-1915-situacija-od-1-do-3/?script=lat>

Biljana Stojić

**THESSALONIKI FRONT IN MEMOIRS
OF GENERAL MAURICE SARRAIL AND MARSHAL FRANCHET D'ESPEREY**

Summary

The paper examines the different image of the Thessaloniki front in the of two French officers – General Maurice Sarrail and Marshal Franchet D'Esperèy. Sarrail was the first commander-in-chief – from October 1915 until December 1917, while Franchet D'Esperèy succeeded General Adolphe Guillaumat as the third and last *L'Armée d'Orient* commander. He came into position in June 1918 and was, in different ranks, in charge of *Orient* until July 1920. Sarrail published his memoirs in 1920 in France, but although related to the Balkans, they were never considered worthy of being translated in Serbia/Yugoslavia. On the other hand, Marshal D'Esperèy was writing his memoirs in the similar period, during the 1920s and 1930s, but he never published his notes. Parts of D'Esperèy's memories related to the Thessaloniki front and WWI were published so far only in Serbian in 2018, but not in French or any other language. Through a comprehensive analysis, we found in these two memoirs a lot of material for comparison, starting from their different war experiences as commanders-in-chief of *L'Armée d'Orient*, successes they achieved, collaboration with other army leaders, obstacles they faced on and outside the front, etc. The most interesting topic for this research was their cooperation with the Serbian army and its commanders, as well as the place of Serbian soldiers in the plans of both officers. Sarrail's biggest contribution was the fortification of the military camp in Thessaloniki and moving the final frontline toward Bitola. However, he was considered more of a politician than a soldier, and was always involved in quarrels with other army commanders. On the other hand, D'Esperèy was a different type of soldier. Without influential friends among politicians, by his personal beliefs a monarchist and royalist, he proved to be a good strategist. His was the idea of opening the Balkans for the operations of the Triple Entente, which was presented to political leaders in autumn 1914. Due to obstructions from General Joffre and Great Britain, the idea came to life a year later, and, due to other political obstacles, D'Esperèy was elected commander-in-chief three years later. Unlike Sarrail and Guillaumat, he kept good relations with British officers and other allies. Contrary to his predecessors, D'Esperèy established honest relations with Serbian army officers and Regent Aleksandar. While Generals Sarrail and Guillaumat were undermining the military capability of the Serbian army and did not give it a lot of credit in operations, General D'Esperèy recognized, from the first moment, the courage of Serbian soldiers and above all their great desire and ability to lead *L'Armée d'Orient* into the final battle. The successful course of events and the victorious battle at Dobro polje in September 1918, which influenced the defeat of Central Powers in the war, gave the right to D'Esperèy's assessment. He was held in high esteem in post-war Yugoslavia, much more than in France. Even today his image is preserved intact in Serbian collective memory, while that of General Sarrail has not improved.

Чланак примљен: 03. 04. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 16. 07. 2020.